

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
HERITAGE
AZƏRBAYCANIN
MƏDƏNİ MİRAS AGENTLİYİ

SUSA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

ŞUŞA

Şuşa qalası.

Rəssamı Xurşidbanu Natəvan.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
Azərbaycan tarixi və mədəni irsinin
qorunması və yayılması

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fariz Xəlilli

ŞUŞA:
tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

Elmi redaktor: Prof.Dr. Qafar Cəbiyev

Rəyçi: Prof.Dr. Şikar Qasımov

Birinci nəşr: 2022

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
Ağsu rayonu Gəgəli kəndi

Üz qabığı: Pənahabad sikkəsi © im.design 2022

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Şuşa: Tarixi-mədəni irsin tədqiqi (Hazırlayan: Fəriz Xəlilli). Bakı: im.print, 2022, səh. 208

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli

Fotoqraf: Anar Həbibov

ISBN: 978-9952-8412-3-7

İçindəkilər

Təqdimat	6
Tarix - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.01	15
Numizmatika – Dr. Ayyün Məmmədova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.002	65
Paleoqrafiya – Dr. Şəhla Xəlilli, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.03	82
Etnoqrafiya - Dr. Gülnadə Abdulova, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.004	101
Epiqrafika – Dos.Dr. Həbibə Əliyeva, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.05	135
Arxeologiya - Dr. Fariz Xəlilli, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.006	168
Əlavələr	178
Təşəkkür	204

DR. FARİZ XƏLİLLİ

Arxeologiya

[doi: 10.30546/978-9952-8412-3-7.006](https://doi.org/10.30546/978-9952-8412-3-7.006)

Azərbaycan ərazisinin və onun tarixinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi Qarabağdan başlanıb desək, yanılmırıq. Belə ki, fransız səyyahı və arxeoloqu, etnoqraf, naturalist Frederik Dübua de Monpere 1834-cü ildə Şuşada olmuş və həmin əraziləri müşahidə etmişdir. O, Şuşa ətrafı ilə yanaşı, Helenendorf/Xanlar/Göygöl və Naxçıvan ərazisində olaraq çox sayda qəbir abidələrini yoxlamışdır. Materialların böyük bir hissəsi Fransaya göndərilmişdir (Mahmudova 2022).

Sonralar Qarabağ ərazisinin arxeoloji abidələrinin tədqiqində Emil Resler böyük rol oynamışdır. Hələ 1871-ci ilin oktyabrında Tiflisdə Qafqaz Arxeologiya Komitəsinin yaradılması Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi ilə maraqlanan xarici arxeoloqları səfərbər etdi. Qeyd edək ki, Qafqaz arxeologiyası ilə qeyri-peşəkar həvəskarlar da məşğul olub. Berlin Antropologiya, Etnoqrafiya və Qədim Tarix Cəmiyyəti tərəfindən maliyyələşdirilən, Şuşa Realni məktəbinin alman dili müəllimi Emil Resler 1892-1903-cü illər arasında Şuşa ətrafında apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu qəbirlər aşkar etmişdir. Onun öyrəndiyi abidələr eneolit, tunc və dəmir dövrlərinə aid edilir. Həqiqən deyə bilirik ki, Emil Reslerin apardığı qazıntılar nəticəsində Qarabağın tunc dövrü tarixinin öyrənilməsi üçün zəngin materiallar toplanmışdır (Əliyeva 2022).

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan Arxeoloji Komitəsinin tapşırığı ilə komitənin elmi katibi V.M.Sisoyev, təlimatçı Q.Sadiqi, Yevlaxdan keçərək Şuşa və Laçına, 1926-cı ilin may-iyununda isə Azərbaycan Arxeoloji Ko-

mitəsi İdarəsinin sədr müavini Cəmil Aleksandroviç Nasifi və təlimatçı İsa Əzimbəyov İvan Meşşaninovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiyaya qoşularaq Qarabağda, o cümlədən Xocalı nekropolunda arxeoloji qazıntıları aparmışdır. Bu abidələr də son tunc və ilk dəmir dövrü yadigarlarıdır.

Şuşa şəhərinə ilk rəsmi ekspedisiya 1934-cü ilin 5 sentyabr - 5 oktyabr tarixlərində Sara Aşurbəyli (ekspedisiyanın rəhbəri), Mirvarid Dilbazi (Dövlət muzeyinin Ədəbiyyat şöbəsinin əməkdaşı) və M.O.İsayevadan (mühəndis-memar) ibarət olmaqla təşkil edilmişdir. Şuşa, Ağdam rayonlarına və Çanaqçı kəndinə təşkil edilən ekspedisiyanın məqsədi bu bölgələrin yerüstü, o cümlədən memarlıq abidələrinin qeydə alınması və tədqiqindən ibarət idi (Mahmudova 2022).

Ekspedisiya qazıntı və ya şurf qoymasa da, təyinatı üzrə Şuşa abidələrinin təsnifatını vermiş, təsvir etmiş və imkan olduqca, abidələrlə bağlı etnoqrafik materialları da toplamışdır. Ekspedisiyanın hesabatında yeri gəldikcə, qeydə alınan abidələrin yerləşdiyi ərazinin əhalisi, onların məşğuliyyəti, münasibətləri haqqında da geniş məlumat verilir. Ekspedisiya yerüstü abidələrin və başlıca olaraq Şuşa şəhəri və yaxınlıqda olan Çanaqçı kəndi, habelə Ağdam şəhərinin memarlıq abidələrinin qeyd edilməsi və öyrənilməsi məqsədilə bir ay müddətinə təşkil olunmuşdur (Aşurbəyli 1934).

Ekspedisiya zamanı müdafiə, ibadət, mülki və sənaye xarakterli memarlıq tikililəri, həmçinin məzar abidələri və yaşayış tikililəri, onların üzərində olan rəsm və naxışlar öyrənilmişdir. Eyni zamanda bu tikililər tədqiq edilən rayonun tarixi məlumatları ilə əlaqələndirilmiş, şifahi xalq əfsanələri də qeyd edilmişdir. Ekspedisiyanın kəşfiyyət xarakterli olduğuna görə Şuşa və digər məntəqələrinin bütün abidələri deyil, yalnız daha çox səciyyəvi olan abidələr öyrənilmişdir (Mahmudova 2022).

Sonrakı rəsmi arxeoloji ekspedisiya kimi Məmmədli Hüseyinovun rəhbərliyi ilə 1971-1973 və 1975-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası böyük elmi işlər görmüşdür. Belə ki, 1971-ci ilin iyulunda ekspedisiya Şuşa şəhəri yaxınlığındakı Cıdır düzünün aşağı hissəsində paleolit mədəniyyətinə aid qədim insan düşərgəsini aşkar edib. Düşərgə Şuşa şəhərində yerləşdiyi üçün Şuşa mağarası adlandırılmışdır. Mağara Daşaltı çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə, çayın müasir yatağından 80

metr hündürlükdə yerləşir. Abidə mərmər əhəngdaşı qalın təbəqələrinin altında yerləşir. Karst mağarası təbii olaraq milyon il əvvəl əmələ gəlib. Düşərgənin eni 20 metr, uzunluğu 100 metr və hündürlüyü 7 metrdir. Mağaranın mədəni təbəqələrinin xarakterini müəyyən etmək üçün quyu qazılmışdır. İki metr dərinlikdən iki ədəd kobud alət aşkar edilmişdir. Bu cür alətlərə oxşar tapıntılar Azıx mağarasının Aşel təbəqəsində üzə çıxmışdır (Əliyeva 2022).

Şuşa mağarasında ümumilikdə çöküntülərdə beş təbəqə müəyyən edilmişdir. Birinci və ikinci təbəqələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı eneolit, tunc, qədim və orta əsrlərə aid metal və gil qabların fraqmentləri aşkar edilmişdir. Materialların mühüm hissəsi müxtəlif keramika parçalarıdır. Mövcud olan çoxlu sayda müqayisəli materiallara əsaslanaraq onlar asanlıqla xronoloji bölgüyə uyğunlaşdırılıb. Ən qədimi gildə incə doğranmış samanla saxsı parçalarıdır. Onların rənginin səthi açıq qırmızıdır. Oxşar keramika nümunələri Azərbaycanın digər bölgələrində də aşkar edilmişdir. Qeyd edək ki, bu abidələrdə saman keramika ilə yanaşı, qaba dənəli qum qarışığı olan gil qablar da aşkar edilib. Mağaradakı keramika məmulatları arasında xronoloji olaraq tunc dövrünün növbəti mərhələsinə əhatə edən artefaktlar aşkar edilmişdir. Səthində çərtmə naxışlar vardır. Bu artefaktlar Orta Tunc dövrü ilə eynidir. Dulusçuluq fraqmentləri arasında təsvir edilənlərlə yanaşı, Tunc və Erkən Dəmir dövrlərinə aid tapıntılar da vardır. Düşərgənin üçüncü təbəqəsində maddi mədəniyyət nümunələri qeydə alınmayıb. Dördüncü və beşinci təbəqələrdə paleolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir (Əliyeva 2022).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin XX əsrin 20-ci illərində tərtib olunmuş iki cildlik baş inventar kitabını tədqiqata cəlb edərkən məlum olmuşdur ki, Qafqaz (Gürcüstan) Muzeyindən verilən və «Redkin lager» adı ilə Arxeologiya fondunun inventar kitabına daxil olan arxeoloji materialların bir qismi Şuşa, Zəylik, Şəmkir (Anenfeld) və Çomaqlıdandır (Xəlilli 2017, 5). Emil Reslerin təqdim etdiyi həmin materiallar müəyyən edilərək tədqiqata cəlb edilmişdir.

1924-cü ildə Davud Şərifovun bilavasitə səyi nəticəsində Azərbaycan Dövlət Muzeyinə sərgilərdə qədim insanların həyat tərzini dolğun

göstərə bilmək üçün Dövlət Ermitajı emalatxanasından Rusiyanın müxtəlif ərazilərində tapılmış unikal arxeoloji materialların mulyajları (Fond inventar kitabı inv. № 907-970; 1254-1302), 1925-ci ildə isə Qafqaz Muzeyindən Redkin lager, Şuşa, Anenfeld, Çomaqlı, Zəylik, Yenikənd və Bakıda aparılan qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş əksəriyyəti son tunc və ilk dəmir dövrünə aid olan maddi-mədəniyyət nümunələri daxil olmuşdur.

1925-ci ildə tərtib olunmuş aktda Qafqaz Muzeyinin Redkin lager, Şuşa, Anenfeld, Çomaqlı, Zəylik, Göyçay qəzası Yenikənd kəndi və Bakı qəzasından aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrini Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təhvil verdiyi aydın olur. Odur ki, Arxeologiya fondunun inventar kitabından istifadə edən tədqiqatçı istəmədən yanlışlığa düşə bilər. Muzeydə az sayda olsa da Şuşa ətrafı arxeoloji materiallarının olması haqqında heç bir məlumat yox idi. Son zamanlar apardığım araşdırmalar zamanı mənə məlum oldu ki, Redkin lager materialları adı altında qeyd olunmuş tunc gəm (Fond inventar kitabı inv. № 1052), ox ucları (Fond inventar kitabı inv. № 1037; 1038), xəncər başlığı (Fond inventar kitabı inv. № 1057), düymələr (Fond inventar kitabı inv. № 1056; 1060), lövhəcik və ya kəmər hissəsi (Fond inventar kitabı inv. № 1058; 1051), qolbaqlar (Fond inventar kitabı inv. № 1045; 1046), çaxmaqdaşı və dəvəgözdən ox ucları (Fond inventar kitabı inv. № 1039; 1040), əqiq və balıqqulağı muncuqlar (Fond inventar kitabı inv. № 1053; 1059; 1054; 1055), heyvan dişləri (Fond inventar kitabı inv. № 1048; 1050) və çürümüş ağac parçasından (Fond inventar kitabı inv. № 1049) ibarət maddi-mədəniyyət nümunələri məhz Şuşa qəzasındandır.

Şuşa qəzasından əldə edilmiş dəvəgözdən sap yeri olan qaşov çox maraqlıdır (Fond inventar kitabı inv. № 1041). Onun ucu işlənmişdir. Yuxarisında sap keçirmək üçün deşik-küp açılmışdır. Küpün dairəsinin bir hissəsi sınımışdır. Uzunluğu 5,5 sm, küpün uzunluğu 3,3 sm-dir. Şuşanın digər dəvəgözdən hazırlanmış qaşovu üçbucaqşəkilli olub, iki tərəfdən kənarları işlənmişdir (Fond inventar kitabı inv. № 1043). Uzunluğu 3,7 sm, ən enli yerdə eni 2,7 sm-dir.

Muzeydə mühafizə edilən atlar üçün tunc gəmlər belə qruplaşdırılmışdır:

1. Ön asiya tiplilərə təqlid yolu ilə oxşadılmışlar;
2. Dolanlar tipli (e.ə. VII-VI əsrlər);
3. Luristan tipli;
4. Eşmə gəmlər.

Azərbaycanda birinci qrupa məxsus tunc gəmlərin daha çox istifadə olunduğu onların demək olar ki, çox tapılmasına görə müəyyən edilir. Mingəçevirdə kurqanlardan belə gəmlər əldə edilmişdir. Bu tip gəmlərdən biri Şuşa qəzasından da tapılmışdır.

Qübbəli və qübbəsiz sulğunclu tunc xəncərlər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən hesab olunur. Cənubi Qafqazın mərkəz hissəsində yerləşən Azərbaycan abidələri - Şuşa, Çovdar, Ballıca, Xaçbulaq, Mingəçevir, Nüzgər ilə yanaşı, Qızılburun, Uzuntəpə, Vardanlı kimi bu bölgədən kənar ərazilərimizdə də aşkar olunmuşdur. Qübbələr xəncərlərlə bir yerdə tapıldığı kimi, ayrıca da əldə edilmişdir.

Şuşa qəzasından aşkar olunmuş sümük ox ucu dördbucaqlı, sapa keçən sulğuncu isə dairəvi formada hazırlanmışdır (Fond inventar kitabı inv. № 1042). Uca doğru ensizləşir və nazildir. Uzunluğu 4 sm, ən enli yerdə eni 1 sm-dir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan Şuşa qəzası materialları əsasən Xocalı ətrafındadır. Emil Resler həmin materialları Qafqaz Muzeyindəki inventar nömrələri ilə ayrıca məqalədə nəşr etmişdir. Burada həmin məqaləni olduğu kimi təqdim edirəm.

Ədəbiyyat:

Baş inventar kitabı
AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: Azərbaycan Dövlət Muzeyi baş inventar kitabı № 1-2.

Fond inventar kitabı
AMEA Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inventar kitabı № 1-27

Xəlilli 2017
Fəriz Xəlilli. Arxeoloji materiallar Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). Bakı: Avropa, 178 səhifə

Mahmudova 2022

Vəfa Mahmudova. Şuşa tarixinin tədqiqində yeni sənədlər // IV Beynəlxalq Abi-

dələr və Tarixi Yerlər Şuşa Simpoziumunun Materialları, Şuşa, 22 noyabr 2022-ci il, Bakı: im-print.

Əliyeva 2022

Şəbnəm Əliyeva. Şuşa və ətrafının arxeologiyası // III Beynəlxalq Abidələr və Tarixi Yerlər Ağsu Simpoziumunun Materialları, Ağsu, 22 noyabr 2022-ci il, Bakı: im-print.

Emil Reslerin Qafqaz muzeyləri məcmuəsindəki məqaləsi

КАРАБАХЪ.—KARABAGH.

ШУША.—SCHUSCHA.

Учитель Елисаветпольской мужской гимназии, Эмиль Рёсслеръ, производитъ многие годы на средства, отпускаемыя ему Императорскою Археологическою Коммиссией, послѣдовательныя раскопки въ Шушинскомъ и Джебанинскомъ уѣздахъ, Елисаветпольской губерніи, и представилъ изъ своихъ раскопокъ богатый могильный инвентарь, состоящій изъ бронзоваго оружія весьма тонкой и изящной отдѣлки, туалетныхъ принадлежностей также изъ бронзы, сердоликовыхъ бусъ и большого количества глиняныхъ сосудовъ, обычной для Закавказья крупной раздутой формы. Судя по краткимъ отчетамъ Археологической Коммисіи ¹⁾ и по указаніямъ самого Рёсслера могилы, изъ которыхъ вещи изысканы въ Тифлисскомъ Музеѣ, дѣлятся на три рода:

а) Курганы въ мѣстности Арчадзоръ-Давшанли, въ Джебанинскомъ уѣздѣ, съ могилы обложенной каменными плитами съ верхнимъ прикрытіемъ, состоящимъ изъ двухъ и до четырехъ плитъ, или могилы прямо вырытой въ грунтовой землѣ и въ этомъ случаѣ неприкрытой каменъ. Могилы эти содержали обыкновенно нѣсколько человѣческихъ костей, при чемъ главный скелетъ занималъ средину и лежалъ въ вытнутомъ положеніи; вокругъ него располагались въ си-

¹⁾ За 1892 и 1894 гг.

Der Lehrer am Knabengymnasium in Elisabethpol, Emil Rössler, hat seit mehreren Jahren auf Kosten der Kaisl. Archaeologischen Kommission in St.-Petersburg Ausgrabungen im Schuschin'schen und Dshewanschir'schen Kreise gemacht. Seine reichen Gräberfunde bestanden aus Bronze Waffen von sehr guter und feiner Arbeit, aus Toiletten Gegenständen, ebenfalls aus Bronze, Chalcedon Perlen, vielen Thon Gefässen in der transkaukasischen, aufgebläheten Form. Nach dem kurzen Bericht der Archaeologischen Kommission und nach H. Rösslers persönlichen Mittheilungen lassen sich die untersuchten Gräber folgendermaassen eintheilen:

а) Kurgane, grosse Grabhügel bei **Artschadsor-Dawschanli** im Dshewanschir'schen Kreise mit Gräbern in Steinplatten und durch solche auch mit 2 oder 4 Fliesen geschlossen. oder direct ausgegrabene Gräfte und ohne Steindecke. Diese Gräber enthielten gewöhnlich mehrere Skelette, wobei das Hauptskelett in der Mitte der Andern in ausgestreckter Stellung lag. Rund herum, in sitzender Stellung, gab es von 3—8 andere Skelette. Ausserdem fand man ebenda Pferdeknochen und Reste vom Geschirr in Bronze. Bei den Skeletten

дязем положеніи отъ 3 и до 8 особей. Кро-
дѣ того слѣды конскихъ скелетовъ съ брон-
зовыми удилами и остатками сбруи. При ске-
летахъ значительное количество бронзоваго
оружія, состоящаго изъ короткихъ мечей или
кинжаловъ, булавъ, прелестно выработанныхъ
и тонко кованыхъ наконечниковъ стрѣлъ съ
рѣзко изогнутыми и заостренными боковыми
крыльями, множество бусъ изъ антимоніума,
горныхъ породъ и золота. Сосуды изъ хоро-
шо отмученной и обожженной глины формо-
ваны при помощи гончарнаго станка и носятъ
слѣды блестящей черной краски. Орнаменти-
рованы эти сосуды большею частью вдавлен-
ными параллельно расположенными рейками.

б) Значительная плоская насыпь изъ круп-
ныхъ рѣчныхъ гальшей, составляющія зна-
чительный некрополь въ Ходжалы, Шушич-
скаго уѣзда. Могила этого рода представ-
ляется въ видѣ могучихъ каменныхъ ящи-
ковъ, сложенныхъ изъ огромныхъ плитъ, безъ
особаго верхняго прикрытія и заполненная
большими вазами. Могильный инвентарь рас-
полагался на днѣ ящика въ значительномъ
слоѣ земли пережиганной съ древесной зо-
лой, среди которой замѣчались также слабыя
остатки переженныхъ костей и черепки по-
суды. Бронзовыхъ предметовъ туалета немного,
но значительное количество бронзовыхъ топо-
ровъ, копій и стрѣлъ, болѣе скрепныхъ разбѣ-
ровъ и формъ, чѣмъ въ первой названной мѣст-
ности и безъ тѣхъ боковыхъ острій, которые
замѣчали у стрѣлъ той мѣстности, кольца брон-
зовыя и множество грубо шлифованныхъ сер-
долизовыхъ бусъ. Предметы этихъ могилъ от-
личаются особой матиной свѣтло-синяго цвѣта.

в) Въ той-же мѣстности курганы зна-
чительныхъ размѣровъ, прикрывающіе кост-
рища съ массой золы, огромными залежами
переженныхъ костей животныхъ: лошадей, ба-
рановъ, собакъ, кабановъ и бизоновъ¹⁾. На
значительной глубинѣ подъ этими остатками,
на подстилкѣ изъ рѣчнаго песку обломки брон-
зовыхъ поясовъ, попорченное огнемъ бронзо-

fund man viele Bronzewaffen, kurze Schwer-
ter, Kinslale, Nadeln von sehr guter Arbeit,
dazu auch fein geschmiedete Pfeilspitzen mit
scharfen, seitlichen Haken. Auch viele Per-
len aus Antimon, Gold und Gestein wurden
gefunden. Die im Material und im Brande
guten Thongefässe waren mit Hilfe der Dreh-
scheibe geformt, sie zeigen Spuren von glän-
zender schwarzer Farbe. Die Ornamentation
dieser Gefässe besteht in eingedrückten Pa-
rallelstreifen.

b) Bei **Chodshali** im Schuschin'schen
kreise bedecken aufgeschüttete Schwemmsteine
ein grosses Gräberfeld. Hier sind die Stein-
kasten Gräber eingebettet. Sie bestehen aus
grossen Fliesen ohne obere Decke. Auf dem
Boden der Steinkiste liegt das Inventar in
einer Erdschicht, die mit Holzasche gemischt
ist. Darin fand man nur geringe Reste ver-
brannter Knochen und Gefässcherben. Toilet-
ten Gegenstände in Bronze wurden nur we-
nige gefunden, dagegen viele Beile aus glei-
chem Material, Spiesse und Pfeile kleiner und
auch ohne seitliche Haken, wie die in den
oben erwähnten Gräbern. Ausserdem gab es
noch Ringe in Bronze und eine Masse grob-
geschliffener Chalcedon Perlen. Die Gegen-
stände dieser Gräber zeichnen sich durch helle,
blaue Patina aus.

c) Eben an diesem Platze giebt es auch
grosse Kurgane, welche die Scheiterhaufen
samt vieler Asche und vielen verbrannten
Knochenresten von Thieren bedeckten, so von
Pferden, Schafen, Hunden, Ebern und Biso-
nen¹⁾. Unter alle dem fand man auf einer
Schicht von Flussand. Bronzestücke von Gür-
teln, durch das Feuer verderbene Bronzewaf-

¹⁾ Вероятно били или буйвоки; я полагаю, что бизонъ, т. е. бизетъ, невірно. Р.

¹⁾ Ol Rinder oder Büffel? Bison d. h. Wisent halte ich bis auf Weiteres für fraglich. R.

вое оружие, бронзовые котлы, обоженные человеческие кости и пр. Сосуды этого, мотильника больше мелкие, блестящие и черные. И в этом мотильнике, подобно первым двум, кроме бронзы не имеется другого металла.

Из всех этих мотильников в Тифлисском Музее имеется:

2611. Кинжалъ бронзовый с рукояткой и верхней шляпкой, надфтам поверх дерева стержня—одних размеров и дла с шляпками из Делижанского ущелья, №№ 1347 и 1349. Лезвие только потолще и покрыто продольными, весьма частыми бороздками.

2612 и 2613. Обломки верхней шляпки такого-же кинжала.

2614—2618. Наконечники стрѣлы, кованые из бронзы, весьма изящные по формам; вышиной в 12 см., из которых 9 см. отходить на тонкой плоской стержень, который прикрѣплялся к древку узкою древесною, слѣды которой сохранили два из экземпляров. Головка, значительно короче стержня, имѣет во всю свою вышину значительное выгнутое ребро и вооружено с обеих сторон острыми длинными крюками.

2619—2621. Наконечники стрѣлы бронзовые, литые, иного типа, безъ боковых крюковъ, с треугольною головкою, отличающаяся особо мелкими размерами у № 2621, и со стержнемъ, который у № 2619 достигает 12 см. длины.

2622. Наконечникъ стрѣлы из обсидиана (выш. 5,5 см.), весьма тонкой обивки, с боковыми заостренными перьями.

2623. Наконечникъ стрѣлы из красного кремня, такой-же формы, размера и обивки.

2624 и 2625. Буски обсидиана со слѣдами отѣлки.

2626. Удила бронзовыя тяжелой и грубой отливки с боковыми трещелевыми частями, отличающимися замѣчательной вышиной (21 см.). Оконечности ихъ имѣютъ круглыя отверстія какъ-бы для дополнительныхъ

fen, Kessel aus demselben Material, auch angebrannte Menschenknochen. Die Gefäße dieser Gräber sind klein, glänzend schwarz. Wie in diesem, so auch in denen unter a. und b. erwähnten, gab es ausser Bronze kein anderes Metall.

Das Kaukasische Museum besitzt von dort:

Kinshal. Bronze. Mit Griff auf hölzernen Zapfen, oben mit Knopf. Von gleichem Maasse und gleicher Arbeit wie die Kinshale von Delishan №№ 1347 u. 1349. Die Schneide dicker und dicht mit länglichen Furchen bedeckt.

Bruchstücke vom Knopf eines solchen Kinshals.

Pfeilspitzen. Bronze. Geschmiedet, sehr schöne Form, 12 Ctm. lang von denen 9 Ctm. auf einen dünnen, flachen Zapfen kommen. An 2 Expl. sieht man die Spuren von der Befestigung auf dünnem Holz. Die Spitze, bedeutend kürzer als der Zapfen, der Länge nach hochgerippt und beiderseits mit scharfen Haken versehen.

Pfeilspitzen. Bronze. Gegossene, ein anderer Typus, ohne seitliche Haken, mit dreieckiger Basis, fallen durch Kleinheit auf. Sammt dem Zapfen bei № 2619 nur 12 Ctm. lang.

Pfeilspitze. Obsidian, 5,5 Ctm. lang, sehr gut geschlagen, mit seitlichen Spitzchen.

Pfeilspitze. Rother Feuerstein. Ebenso gearbeitet.

Obsidianstücke mit Schlagspuren.

Zaumzeug. Bronze. Schwerer und grober Guss mit seitlichen Trense Theilen, die sich durch ihre Breite auszeichnen, 21 Ctm. An den Enden mit rundem Loch, wohl für ergänzende Riemen bestimmt. Der Zaum selbst

решней. Самны удила состоятъ изъ круглаго прута, изогнутаго на серединѣ въ двѣ петли.

2627 и 2628. Пуговицы-бляхи съ плоскою петлею на оборотѣ и известковою (вѣроятно раковина) точеною вставкою (діам. отъ 2 до 4 стм.); по всему вѣроятію принадлежность конской сбруи.

2629. Шейный обручъ (?) изъ бронзовой круглой проволоки; концы разрублены (діам. 11 стм.).

2630 и 2631. Браслеты бронзовые безъ орнамента.

2632 и 2633. Кольцо бронзовое и обломки такихъ-же колецъ.

2634. Пуговицы-бляшки бронзовыя мелкія.

2635. Кусочекъ очень тонко награвированной бронзовой пластины вѣроятно отъ пояса ¹⁾.

2636 и 2637. Обломки бронзовой пластины.

2638. Бусы сердолковныя.

2639. Пронизка такая-же, сохранившая свою кору.

2640. Бусы мелкія изъ голубой пасты.

2641 и 2642. Буса и привѣзка изъ раковины.

2643. Раковины *circæa moneta*.

2644. Зубы лошади.

2645. Клыки кабана.

2646. Зубы хищника.

2647 и 2648. Остатки дерева.

2649—2651. Горшки глиняные, крупнее (выш. отъ 13 до 23 стм.); первый весьма грубой глины и дѣла, другіе изъ болѣе свѣтлой глины и лучшаго обжига. № 2651 имѣетъ даже вокругъ горла поясокъ съ орнаментомъ въ видѣ волны.

2652. Ботелокъ глиняный изъ плохо отжученной темной глины съ сильно закопченными и неправильно формованными круглыми дномъ, не дающимъ сосуду устоя и указывающимъ на назначение его нахо-

бsteht aus runder Stange, die in der Mitte zwei Oesen besitzt.

Knopfplatten mit flacher Oese auf der Rückseite. Einlage aus geschliffenem Kalk (Muschel?) im Durchmesser von 2—4 Ctm. Wahrscheinlich zum Pferdegeschirr gehörend.

Halsreifen (?). Bronze. Runder Draht mit abgeschnittenen Enden. 11 Ctm. Durchmesser.

Armbänder. Bronze. Ohne Ornament.

Ring. Bronze und dergleichen Bruchstücke.

Knopfleche. Bronze. Kleine.

Bronzeplatte. Ein Stückchen mit feiner Gravirung, wahrscheinlich von einem Gürtel ¹⁾

Bronzeplatte. Bruchstück.

Perlen. Chalcedon.

Ebensolche, mit äusserer Rinde.

Perlen. Kleine aus blauer Pasta.

Perlen und Anhängsel aus Muscheln.

Muscheln. *Cypræa moneta*.

Pferdezähne.

Eberreiszahn.

Raubthierzähne.

Holzreste.

Töpfe. Thon. Grosse 13—23 Ctm. hoch, meistens grob im Material und der Arbeit, andere heller und besser gebrannt. № 2651 hat einen welligen Ornamentring rund um den Hals.

Kesselchen. Thon. Schlechtes Material und Arbeit, starkverräuchert, Boden unregelmässig, so dass seine Haltung beim Stehen unsicher, wahrscheinlich wurde es aufgehängt, wozu zwei seitliche Griffe dienten.

¹⁾ Изъ той-же местности найденъ въ Берлинѣ у Вирхова вѣроятно въ высшей степени интересныя поясы, описанныя имъ.

¹⁾ Aus eben dieser Gegend besitzt Prof. Virchow in Berlin sehr interessante Gürtel, die er beschrieb.

дятся въ висячемъ положеніи, для чего по бокамъ къ нему придѣланы незначительныя ручки.

2653 и 2654. Горшки изъ темной хорошо отмученой глины незначительныхъ размѣровъ и съ боковыми петлями-ручками.

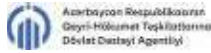
2655. Верхняя часть такого-же сосуда, но гораздо большихъ размѣровъ, чернаго блестящаго цвѣта и съ пояскомъ изъ мелкихъ пересѣкающихся линій.

2656—2660. Кувшины обычной для Закавказья форма: съ сильно раздутымъ корпусомъ, впащымъ и тѣснымъ горломъ и незначительною боковою рукою. Величина ихъ весьма разнообразна (отъ 13 до 34 см.), но отлѣвка глины лучше, чѣмъ у горшковъ; поверхность-же покрыта незначительнымъ рисункомъ изъ пересѣкающихся и исподяющихъ линій, введенныхъ по свѣжей глинѣ марганцемъ (?). № 2656 особенно большой по размѣрамъ и представляетъ поверхность, покрытую черною блестящею краскою и разукрашенную широкимъ поясомъ изъ перпендикулярныхъ правильно расположенныхъ выпуклыхъ полосъ, подъ которыми находимъ еще рядъ круглыхъ выпуклинъ.

Töpfe. Kleine aus gutem Thon mit seitlichen Oesengriffen.

Oberer Theil solchen Gefässes, aber viel grösser, von glänzend schwarzer Farbe mit einem Reifenornament aus kleinen sich kreuzenden Linien.

Krüge. Thon. In den jetzt in Transkavkasien üblichen Formen, mit stark aufgedunsenem Körperteil, kurzen, engem Halse und kleinem Seitengriff. Verschiedene Grössen, 13 bis 34 Ctm. hoch. Besserer Thon als bei den Töpfen, Ornament gering, sich kreuzende, nach unten gerichtete Linien, die auf dem weichen Thon mit Mangan (?) gezeichnet wurden. № 2656 sehr gross, von glänzend schwarzer Oberfläche mit einem breiten Reifen ornamentirt, der im Detail aus senkrecht untereinander gerichteten runden Erhöhungen besteht. Unter dem unteren Rande entlang ebensolche Erhöhungen.

ŞUŞA

tarixi-mədəni irsin tədqiqi

Hazırlayan: Dr. Fəriz Xəlilli

کتابخانه بعد از استیوارکوه

9 789952 841237